

JÖNKÖPING UNIVERSITY

*School of Education and
Communication*

Skolavslutning i kyrka – en moralfilosofisk analys

KURS: *Religionskunskap, 61-90 hp*

PROGRAM: *Läraryrket i Jönköping*

FÖRFATTARE: *Johan Samuelsson*

EXAMINATOR: *Peter Carlsson*

TERMIN: *HT 19*

Abstract

The purpose of this study was to identify and analyze the moral arguments put forward in the debate on end of term ceremonies held in church. The method used was a qualitative content analysis of the opinion pieces on the subject in Sweden's two largest nation-wide daily newspapers. The material consists of six such opinion pieces - the total number of pieces written on the subject within the relevant time period. The moral arguments, once identified, have then been analysed using Maria Klasson Sundin's models of children's freedom of religion. This was done in order to identify how the arguments relate to the religious freedom of Swedish school pupils. The result shows that there is some disagreement with regards to end of term ceremonies being held in church, and that this disagreement can be seen as a consequence of how there appears to be no general consensus on the religiosity of the church as a space. The opinions on end of term ceremonies fall broadly within three groups: those who think that end of term ceremonies in church is unproblematic, those who think that end of term ceremonies in church is inappropriate, and those who think that end of term ceremonies in church is unproblematic as long as the ceremony contains no confessional elements.

Nyckelord: *skolavslutning, kyrka, religionsfrihet, etik*

Innehållsförteckning

I	Inledning.....	I
1.1	Syfte.....	I
1.2	Frågeställning.....	I
1.3	Definitioner och avgränsningar.....	2
1.4	Skolavslutningar i kyrkan – Debatten hittills.....	3
2	Tidigare forskning och teori.....	4
2.1	Tidigare forskning.....	4
2.2	Teori.....	5
3	Metod och material.....	7
3.1	Metod.....	7
3.1.1	Validitet och reliabilitet.....	8
3.2	Material.....	8
3.2.1	Artikel 1.....	8
3.2.2	Artikel 2.....	9
3.2.3	Artikel 3.....	9
3.2.4	Artikel 4.....	9
3.2.5	Artikel 5.....	9
3.2.6	Artikel 6.....	9
4	Resultat.....	10
4.1	Moraliska argument i debattinlägg.....	10
4.1.1	Artikel 1.....	10
4.1.2	Artikel 2.....	10
4.1.3	Artikel 3.....	11
4.1.4	Artikel 4.....	11
4.1.5	Artikel 5.....	11
4.1.6	Artikel 6.....	12
4.2	De moraliska argumenten och religionsfriheten.....	12
4.2.1	Artikel 1.....	12
4.2.2	Artikel 2.....	12
4.2.3	Artikel 3.....	13
4.2.4	Artikel 4.....	13
4.2.5	Artikel 5.....	13
4.2.6	Artikel 6.....	14
4.3	Slutsatser.....	14
4.3.1	Vilka moraliska argument framkommer i debatten i kvällspressen kring skolavslutningar i kyrkan?.....	14
4.3.2	Hur förhåller sig dessa moraliska argument till elevers religionsfrihet?.....	15
5	Diskussion.....	16
6	Didaktiskt perspektiv.....	18
7	Källförteckning.....	19

1 Inledning

Skolavslutning i kyrka, är det ett moment där skolan tvingar på eleverna den kristna religionen eller är det mer ett högtidligt sätt att i ett fint rum avsluta en termin i skolan? Frågan kan diskuteras ur många perspektiv, men finns det något moraliskt rätt eller fel gällande skolavslutningens vara eller inte vara i kyrkan? Denna uppsats kommer att undersöka vilka moraliska argument som framförs i debatten kring skolavslutning i kyrkan samt hur dessa moraliska argument förhåller sig till elevernas religionsfrihet.

År 2000 skiljdes kyrka och stat åt i Sverige. Sverige blev därmed – åtminstone i teorin – en sekulär stat. Jag skriver i ”teorin”, eftersom det fortfarande, 20 år efter skilsmässan, förhåller sig så att Svenska Kyrkan har en särställning i förhållande till staten, jämfört med andra religiösa samfund. Som exempel kan anföras att Svenska Kyrkans medlemmar, tillsammans med medlemmarna i ett fåtal andra kristna samfund, fortfarande betalar sin medlemsavgift via skattsedeln. Ett annat exempel är begravningsverksamheten, som är ett uppdrag som staten har gett Svenska Kyrkan, och där alla folkbokförda medborgare (med undantag av de som bor i Stockholms och Tranås kommuner) betalar begravningsavgift till Svenska Kyrkan – en avgift som inte har någonting med medlemskap i Svenska Kyrkan att göra. Hur skilsmässan mellan kyrka och stat egentligen ser ut är inte ämnet för denna uppsats, däremot är det värt att nämna att det fortfarande finns beröringspunkter på ett sätt som komplicerar frågan om huruvida skolavslutningar i kyrkan är religion, tradition eller bara hålls där för att det är en praktiskt, högtidlig lokal.

I dagens samhälle råder stor moralisk pluralism och det är sällan vi samhällsmedborgare enas inför svåra moraliska frågor. Intresset för moraliska frågor är dock stort – och kanske har vi med ökade vetenskapliga framsteg och ökad livsåskådningsmässig mångfald aldrig ställts inför fler etiska problem än vi gör nu. Moraliska/etiska diskussioner kring svåra ämnen är inte bara ett filosofiskt tidsfördriv, utan ofta förs de här diskussionerna i ett sammanhang där man försöker utforma yrkesetiska regler med stora konsekvenser för allmänheten. Det är i detta sammanhang diskussion om skolavslutningar i kyrkan återfinns. Här möts religion och tradition, här möts barn, föräldrar, lärare, skolledare och präster, och debatten blir gärna hätsk när en av våra grundlagsstadgade rättigheter – religionsfriheten – är kärnan i diskussionen.

1.1 Syfte

Syftet med den här uppsatsen är att identifiera de moraliska argument som framförs i debatten kring skolavslutningar i kyrkan. För detta ändamål har debattinlägg publicerade i Sveriges två största kvällstidningar mellan år 2000 och 2018 analyserats. Därefter kommer dessa moraliska argument analyseras utifrån ett perspektiv av barns religionsfrihet, där debattörernas olika uppfattningar om religion och religionsfrihet problematiseras.

Uppsatsen bidrar förhoppningsvis i någon mån till att belysa hur det i många fall finns en komplexitet i debatten kring skolavslutning i kyrkan.

1.2 Frågeställning

För att jag ska kunna möta syftet i denna uppsats avser jag att svara på följande två frågor:

Vilka moraliska argument framkommer i debatten i kvällspressen kring skolavslutningar i kyrkan?

Hur förhåller sig dessa moraliska argument till elevers religionsfrihet?

1.3 Definitioner och avgränsningar

Mitt material – debattinlägg i kvällspressen – innehåller inte några definitioner av nyckelbegrepp. Man slänger sig med ”religion”, ”religionsfrihet” och ”konfessionslöshet” utan att närmare stanna upp och begrunda vad orden betyder och framför allt vilken betydelse de får för argumentet. Jag har i det här arbetet inte försökt analysera författarnas intentioner med sina texter. Det innebär för det första att de moraliska argument jag prövar mot modeller av religionsfrihet kanske inte alls är menade som moraliska argument. De kan mycket väl vara det, men det är, för att uttrycka sig tillspetsat, inte relevant för den här uppsatsen. Så det är alltså inte författarna själva som får definiera vad som utgör ett ”moraliskt argument”, utan jag har med utgångspunkt i Anne Thomsons modell identifierat moraliska argument i texten. Det innebär alltså att det jag analyserar inte med nödvändighet överensstämmer med vad författaren menat: det är alltså inte alls säkert att författaren satt sig ner med intentionen att skapa moraliska argument. För det andra innebär det att jag, alltså i likhet med mitt material, inte definierat några nyckelbegrepp, som t ex ”religion” – utan jag låter texterna tala för sig själva.

Göran Bexell, professor i etik vid Lunds universitet, och Carl-Henric Grenholm, professor i etik vid Uppsala universitet, nämner i sin bok *Teologisk etik – En introduktion* att det i dagens samhälle finns ett stort intresse kring moraliska problem. Som exempel nämns speciellt ämnen inom sjukvården som aktiv dödshjälp, selektiv abort och artificiell befruktning. Man poängterar också att man försöker forma yrkesetiska regler inom flertalet yrkesområden. Samtidigt som intresset är stort för frågorna så finns det idag en utbredd moralisk oenighet enligt Bexell och Grenholm. Den moraliska oenigheten förklaras av att det i dagens samhälle finns en livsåskådningsmässig pluralism. Historiskt sett fungerade kristendomen som grund till den gemensamma moralen i samhället – men i det moderna samhället fungerar det inte så.¹ Bexell och Grenholm nämner också att med det sekulariserade samhället som finns idag så har inte kristendomen samma inflytande som tidigare. Detta har, förutom sekularisering, att göra med invandring och folkomflyttningar – vilket har lett till att Sverige idag är ett mångkulturellt samhälle där skilda traditioner samexisterar.² Det finns även icke-religiösa livsåskådningar som har kunnat ses som en gemensam moralisk grundsyn, Bexell och Grenholm nämner till exempel humanismen, men även den traditionen har blivit ifrågasatt av till exempel existentialismen och ekosofin. Även feministiska teoretiker pekar på svårigheten att finna moralisk enighet då det föreligger skillnader mellan män och kvinnors perspektiv.³

I denna uppsats finns inte behovet av att specificera en viss typ av moralisk modell och behovet av moralisk samsyn finns inte då det inte läggs någon värdering i lösningen utan uppsatsen kommer bara visa på 1) vilka moraliska argument i debatten kring skolavslutning i kyrkan som framkommer – och 2) hur dessa moraliska argument förhåller sig till skolelevs religionsfrihet.

Under teoriavsnittet i denna uppsats kommer jag presentera tre modeller för barns religionsfrihet av Maria Klasson Sundin. Klasson Sundin har utformat sina modeller utifrån barnkonventionens stycke om religionsfrihet. Det är alltså *barns* religionsfrihet hon skriver om. Den här uppsatsen behandlar skolavslutning i kyrkan, vilket inte är relevant för alla barn. De vars religionsfrihet jag intresserar mig för i analysen är alltså inte barn i största allmänhet, utan elever i den svenska skolan.

¹ Bexell, Göran & Grenholm, Carl-Henric (1997). *Teologisk etik: en introduktion*. [Ny utg.] Stockholm: Verbum s.28

² Bexell, Göran & Grenholm, Carl-Henric (1997). *Teologisk etik: en introduktion*. [Ny utg.] Stockholm: Verbum s.28

³ Bexell, Göran & Grenholm, Carl-Henric (1997). *Teologisk etik: en introduktion*. [Ny utg.] Stockholm: Verbum s.28-29

Klasson Sundins modeller handlar alltså om *barns* religionsfrihet och en viktig faktor där är hur samhället spelar in. I min uppsats representeras "samhället" i princip av skolan. Det gäller alltså inte skolelevs religionsfrihet i samhället i stort, utan hur skolavslutningar i kyrkan påverkar deras religionsfrihet i skolan.

1.4 Skolavslutningar i kyrkan – Debatten hittills

Skolavslutning i kyrka är ett hett debatterat ämne. På olika internetsidor går varje år debatten varm och det är ofta väldigt starka åsikter som framförs. Många av argumenten går att koppla till debatten kring integration där många hävdar att det är på grund av invandringen till Sverige som vi inte kan hålla kvar vid våra traditioner längre, och att det är därför som skolavslutningar i kyrkan försvinner.⁴ När man gör en sökning på "skolavslutning i kyrkan" på internetforumet Familjeliv får man 423 resultat av varierad karaktär. Man får fram både frågeställningar om andra tycker att man ska ha skolavslutning i kyrka men också forumtrådar där trådstartarens barn "tvingas" ha skolavslutning i en moské.⁵ Ytterligare exempel av forumtrådar är där trådstartaren döpt inlägget till "Ta bort skolavslutningar i kyrkan" men innehållet mer uppmanar att man ska anpassa sig efter svenska traditioner när man kommer till Sverige.⁶

När man gör samma sökning på internetforumet Flashback får man fram 139 resultat. Men på denna sajt får man också fram de trådar som från början inte behandlar ämnet skolavslutning i kyrkan utan även där en debatt i en forumtråd nämner skolavslutning i kyrkan. Exempel på trådar som från början inte behandlar ämnet skolavslutning i kyrkan är "Lär sig fortfarande barnen Sveriges nationalsång i skolan?" och "Danske terroristens begravning lockar 500 personer". Alltså ett mer spritt resultat än sajten Familjeliv.

SOM-institutet är en opartisk undersökningsorganisation vid Göteborgs Universitet och har vid tre tillfällen - 2011, 2012 och 2016 - undersökt vad svenskar tycker om ett förbud mot skolavslutning i kyrkan. Vid senaste undersökningen, 2016, ansåg 78% av de tillfrågade att ett förbud var ett ganska dåligt förslag alternativt ett mycket dåligt förslag, och 16% ansåg att det var ett ganska bra förslag alternativt mycket bra förslag. Enbart 6% tyckte att det varken var ett bra eller dåligt förslag alternativt hade ingen åsikt.⁷ Resultatet har inte ändrats över tid, ser man till undersökningarna som genomfördes 2011 och 2012 finner man att det i stort sett är samma siffror som i undersökningen från 2016.⁸ Det man kan ta med sig från SOM:s siffror är alltså att oavsett var man står i frågan så är det en fråga där den stora majoriteten tar ställning.

⁴ Se exempelvis: <https://www.flashback.org/t2724985>

⁵ <https://www.familjeliv.se/forum/thread/58314198-skolavslutning-i-moske-sonen-forvirrad-och-jag-radvill>

⁶ <https://www.familjeliv.se/forum/thread/16164794-ta-bort-skolavslutningarna-i-kyrkan/20>

⁷ Aldrin, Viktor (2017) *Svenska folket om religion och tradition i skolan [Elektronisk resurs] Tillgänglig på internet:* https://som.gu.se/digitalAssets/1643/1643606_svenska-folket-om-religion-och-tradition-i-skolan---viktoraldrin.pdf s.3

⁸ Aldrin, Viktor (2017) *Svenska folket om religion och tradition i skolan [Elektronisk resurs] Tillgänglig på internet:* https://som.gu.se/digitalAssets/1643/1643606_svenska-folket-om-religion-och-tradition-i-skolan---viktoraldrin.pdf s.3

2 Tidigare forskning och teori

2.1 Tidigare forskning

Maria Klasson Sundin har i sin avhandling *Barnets religionsfrihet – en villkorad rättighet?* behandlat ämnet barnets religionsfrihet utifrån barnkonventionen, och då framförallt artikel 14 i barnkonventionen som nämner att barnet har rätt till religionsfrihet. Klasson Sundin väljer att lyfta barnets religionsfrihet sett från ett historiskt perspektiv samt från föräldrarnas perspektiv. Detta då barnkonventionen tillskriver barnet rättigheter, till exempel just religionsfrihet, som tidigare inte sågs som självklara för barn. Barnkonventionen lyfter tydligt fram att barnet själv äger rätten till religionsfrihet men tillskriver också föräldrarna en betydande roll när det gäller att ge barnet ledning när barnet utövar sin rätt.⁹

Viktor Aldrin, universitetslektor i de samhällsorienterade ämnenas didaktik vid Högskolan i Borås, har genomfört en studie som en del av ett projekt som heter "Skolavslutningar i kyrkan – perspektiv på ett omdebatterat fenomen". Aldrins studie har resulterat i en bok vid namn *Skolavslutningar i kyrkan och spelet om religion i svensk skola*. I denna studie presenterar Aldrin en bakgrund till skolavslutningar i kyrkan som behandlar historia, både sett utifrån skolans perspektiv men även skolavslutningar sett från den kyrkliga historien. Han beskriver skolavslutningar i kyrkan sett från både ett teologiskt och pedagogiskt perspektiv - och nämner att trots debatter sedan 1990-talet har det i stort sett saknats forskning om fenomenet.¹⁰

Per Pettersson, professor i religionssociologi vid centrum för tjänsteforskning vid Karlstad universitet, har skrivit en bok, utgiven av Svenska kyrkan Karlstad stift, som heter "Utmaningar för svenska kyrkans identitet – När behovet av kyrkan ökar men söndagsgudstjänsterna minskar". I boken, under kapitlet "Kyrkans medverkan i offentliga institutioner – exemplet skolan", beskriver Pettersson medieklimatet och presenterar hur argumenten ser ut för och emot skolavslutning i kyrkan från det kyrkliga perspektivet samt skolans perspektiv.¹¹ Pettersson kommer fram till att skolavslutningarna framstår som ett exempel på samarbete mellan en offentlig förvaltning och svenska kyrkan. Han menar att de protester som finns mot de rent religiösa inslagen hittills inte är så stora men förväntar sig att det ökar med tanke på en ökad religiös pluralism. Pettersson nämner också att det kan skapas en flerreligiös medverkan i kyrkorummet.¹²

Skolavslutningar i kyrkan är också ett tacksamt ämne för uppsatsstudenter, eftersom det finns så många olika infallsvinklar. Den uppsats som i sitt ämne närmast tangerar min är en c-uppsats från 2016 som tittar på just skolavslutningar i kyrkan i relation till barns religionsfrihet, skriven av Annlinn Mickelsson vid Uppsala Universitet. Mickelsson använder sig, liksom jag, av Maria Klasson Sundins modeller. Hennes forskningsfråga berör dock rimligheten i att hålla skolavslutningar i kyrkan utifrån religionsfriheten såsom Klasson Sundin lägger fram den, och hon tar i sin slutsats ställning i den frågan. Mickelsson letar uttryck för religionsfrihet i sitt material (debattartiklar, radioprogram och regelverk). Jag letar i första hand moraliska argument, och utifrån dessa kommer jag titta på barnets religionsfrihet.

⁹ Klasson Sundin, Maria (2016) *Barnets religionsfrihet – En villkorad rättighet? En filosofisk undersökning utifrån FN:s barnkonvention* [Elektronisk resurs]

Tillgänglig på internet: <http://uu.diva-portal.org/smash/get/diva2:897348/FULLTEXT01.pdf>

¹⁰ Aldrin, Viktor (2018). *Skolavslutningar i kyrkan och spelet om religion i svensk skola*. Skellefteå: Artos

¹¹ Pettersson, Per (2013). *Utmaningar för Svenska kyrkans identitet [Elektronisk resurs]: När behovet av kyrkan ökar men söndagsgudstjänsterna minskar*. Karlstad: Karlstads stift

Tillgänglig på Internet: <http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:uu:diva-218070>

¹² Pettersson, Per (2013). *Utmaningar för Svenska kyrkans identitet [Elektronisk resurs]: När behovet av kyrkan ökar men söndagsgudstjänsterna minskar*. Karlstad: Karlstads stift

Tillgänglig på Internet: <http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:uu:diva-218070>

Hanna Bornstedt har skrivit en C-uppsats på ämnet skolavslutning i kyrka, där hon genomför intervjuer med fyra präster inom svenska kyrkan. Detta gör hon för att få fram prästernas syn på den icke-konfessionella skolavslutningen i kyrkorummet. Bornstedt analyserar även kyrkan samt skolans lagtexter och riktlinjer. Bornstedt kommer fram till att prästerna anser att det inte går att befinna sig i en kyrka utan att det är konfessionellt och att det är svårt att veta vad för roll prästerna ska ha vid en skolavslutning.¹³ Bornstedts uppsats berör alltså egentligen inte religionsfriheten, men ger ett intressant perspektiv på hur man kan tänka kring kyrkorummet som är relevant för huruvida det är rimligt för skolelever att vistas där under skolpliktig tid.

Hösten 2005 skrev Belinda Thurban en C-uppsats där hon undersöker argumenten för och emot skolavslutning i kyrkan. Hon genomför intervjuer med fem stycken rektorer, tar hjälp av policydokument, praxis samt analyserar tidningsdebatten.¹⁴ Thurban kommer fram till att de som förespråkar skolavslutningar i kyrkan anser att det är högtidligt och tradition att vara i kyrkan. Thurban kommer också fram till att politiker inte ska bestämma hur en skolavslutning ska vara utan det ska vara upp till varje enskild skola.¹⁵

Afra Hosseini har skrivit en C-uppsats 2012 med titeln "Religionsfrihet i skolan – En studie om högstadielärare i religions tolkning av skolans icke-konfessionalitet". Här genomför Hosseini en intervjustudie med fyra religionslärare och hur de tolkar riktlinjen om att skolan ska vara icke-konfessionell. Hosseini tar upp religionsfrihet och nämner positiv, negativ, föräldrars och barnets religionsfrihet.¹⁶ Hosseini kommer fram till att majoriteten av uppsatsens informanter undervisade genom positiv religionsfrihet, lärarna lät eleverna ta del av olika religiösa övertygelser. Då detta inte gjordes för att omvända eleverna så anser Hosseini att det var förenligt med skolans icke-konfessionella hållning.¹⁷

2.2 Teori

Maria Klasson Sundin presenterar i ett kapitel i Johan Modée och Johan Strandbergs bok *Frihet och gränser* tre modeller för hur man från ett utifrånperspektiv kan uppfatta barns religionsfrihet genom att förstå begreppen religion, frihet och autonomi.¹⁸ Modellerna som Klasson Sundin presenterar menar hon är tänkt att använda som verktyg för att förstå olika ståndpunkter, till exempel i debatten om skolavslutningar i kyrkan.¹⁹

Klasson Sundins första modell är *traditionsmodellen*. Klasson Sundin menar att enligt traditionsmodellen så kännetecknas barnets religionsfrihet främst av att man har rätt till att vara delaktig i sina föräldrars samt den egna kulturens religiösa traditioner. Religiositeten ses som praxis inom denna modell. Om man skulle beröva barnet religionen så kan man likställa detta med att ta bort modersmålet eller för den delen historia och då skapa en känsla av rotlöshet och vilshenhet hos barnet. Dessa traditioner har föräldrarna både rättighet och skyldighet att föra vidare till sitt barn.

¹³ Bornstedt, Hanna (2016) "Det är ett konfessionellt rum, det är ju en kyrka" – Kvalitativa intervjuer med fyra präster inom svenska kyrkan och deras syn på den icke-konfessionella skolavslutningen i kyrkorummet. [Elektronisk resurs] Tillgänglig på internet: <http://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:904931/FULLTEXT01.pdf>

¹⁴ Thurban, Belinda (2005) *En undersökning av skolavslutning i kyrkan* [Elektronisk resurs] Tillg på internet: <http://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:230196/FULLTEXT01.pdf>

¹⁵ Thurban, Belinda (2005) *En undersökning av skolavslutning i kyrkan* [Elektronisk resurs] Tillg på internet: <http://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:230196/FULLTEXT01.pdf>

¹⁶ Hosseini, Afra (2012) *Religionsfrihet i skolan – En studie om högstadielärare i religions tolkning av skolans icke-konfessionalitet* [Elektronisk resurs]

Tillgänglig på internet: <http://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:600704/FULLTEXT01.pdf>

¹⁷ Hosseini, Afra (2012) *Religionsfrihet i skolan – En studie om högstadielärare i religions tolkning av skolans icke-konfessionalitet* [Elektronisk resurs]

Tillgänglig på internet: <http://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:600704/FULLTEXT01.pdf>

¹⁸ Klasson Sundin, M *Barnets religionsfrihet – eller föräldrarnas? I* Modée, Johan & Strandberg, Hugo (red.) (2006). *Frihet och gränser: filosofiska perspektiv på religionsfrihet och tolerans*. Eslöv: Östlings bokförlag Symposion s.115

¹⁹ Klasson Sundin, M *Barnets religionsfrihet – eller föräldrarnas? I* Modée, Johan & Strandberg, Hugo (red.) (2006). *Frihet och gränser: filosofiska perspektiv på religionsfrihet och tolerans*. Eslöv: Östlings bokförlag Symposion s.115

Samhällets roll är att främja detta istället för att begränsa möjligheterna till denna typ av utövning. Statens roll är att skydda religionsfriheten både kring det positiva, så som att ge möjlighet till att organisera den religiösa fostran i olika former, samt den negativa, i form av att inte lägga sig i eller förhindra olika former av religiös fostran. Här är det också föräldrarna som har ansvar för barnets religionsutövning fram till dess att barnet når vuxen ålder. Ansvaret är främst att ge möjligheten till positiv frihet, alltså att ge barnet möjligheter att ta del av egna kulturens traditioner. I traditionsmodellen menar alltså Klasson Sundin att barnets autonomi kommer ganska sent och sätts inte i konflikt med religionsfriheten då den religiösa fostran kan kopplas samman med föräldrars rätt att uppfostra sina barn.²⁰

Klasson Sundins andra modell är *tankefrihetsmodellen*. Enligt tankefrihetsmodellen så har barnet rätt att själv välja vilken typ av livsåskådning hen önskar i sitt liv. Föräldrarna får inte tvinga barnet in i en religiös tradition som på något sätt hindrar barnet att ta del av andra perspektiv från andra livsåskådningar. Samhällets roll inom tankefrihetsmodellen är till exempel att erbjuda skolor som är religiöst neutrala men också att kunna erbjuda andra miljöer som ger barnet en möjlighet att själv ta del av olika traditioner på lika villkor. På detta sätt kan barnet både själv välja samt ta ställning både för eller emot en religiositet. Religionsfriheten som åsyftas inom denna modell är en frihet från religiös påverkan. Tankefrihetsmodellen betonar samhällets roll snarare än föräldrarnas roll kring barnets religionsfrihet. Samhällets roll att erbjuda en allsidig information väger här tyngre än föräldrarnas rätt att uppfostra barnet i sina religiösa traditioner. Klasson Sundin nämner i samband med tankefrihetsmodellen att då när präster medverkar vid skolavslutningar i kyrkan så bryter det mot allsidigheten och man bryter då också skyddet kring att ge sin religiösa uppfattning till känna.²¹

Klasson Sundins tredje modell är *livstolkningsmodellen*. Inom ramen för livstolkningsmodellen innebär religionsfrihet att man har rätten till att få möjligheter och verktyg för att bearbeta existentiella frågor. Här har både föräldrar och samhället en viktig skyldighet att på olika sätt erbjuda barnen möjligheter att bearbeta dessa frågor. Man ser här att det finns ett behov hos barnet att arbeta med existentiella behov och dessa har man rätt att få tillfredsställda. För staten innebär detta att man arbetar med det i utbildningen, inom skolväsendet, och för föräldrarna arbetar man med det under uppfostran. Autonomi hos barnet ses mer som en del av identitetsskapandet snarare än rätten att själv bestämma kring sin religiositet. Det blir ingen direkt konflikt mellan stat och föräldrar utan snarare förespråkar livstolkningsmodellen att det är viktigt att man har möjligheten till existentiell bearbetning.

²⁰ Klasson Sundin, M *Barnets religionsfrihet – eller föräldrarnas? I* Modée, Johan & Strandberg, Hugo (red.) (2006). *Frihet och gränser: filosofiska perspektiv på religionsfrihet och tolerans*. Eslöv: Östlings bokförlag Symposion s.130

²¹ Klasson Sundin, M *Barnets religionsfrihet – eller föräldrarnas? I* Modée, Johan & Strandberg, Hugo (red.) (2006). *Frihet och gränser: filosofiska perspektiv på religionsfrihet och tolerans*. Eslöv: Östlings bokförlag Symposion s.131

3 Metod och material

3.1 Metod

Den här studien är en kvalitativ innehållsanalys av sex debatterande texter i Sveriges två största kvällstidningar. Innehållsanalys handlar om att tolka text, och det innebär självklart att det finns någon som måste utföra denna tolkning. Det innebär i sin tur att tolkningen är subjektiv. Transparens och tydlighet med processen är därför viktigt, så i det följande kommer jag redogöra för hur materialet har behandlats.

Jag har använt mig av Aftonbladets och Expressens web-arkiv och där sökt efter artiklar med hjälp av nyckelorden "skolavslutning", "kyrka" och "debatt". Det är i princip omöjligt att debattera skolavslutning i kyrkan utan nämna vare sig "skolavslutning" eller "kyrka", så jag känner mig tämligen säker på att jag genom mina nyckelord lyckats fånga upp samtliga relevanta texter publicerade i Aftonbladet och Expressen under den valda tidsperioden. Nyckelordet "debatt" har främst använts för att på detta sätt få tag i artiklar under relevant kategori, det vill säga debattartiklar.

För att finna de moraliska argumenten som används i debatten kring skolavslutningar i kyrkan har jag använt mig av Anne Thomsons modell för hur man upptäcker och kan tänka kring moraliska argument i, exempelvis, tidningsartiklar. Thomson går först igenom hur man upptäcker argument eller resonering ("argument" och "reasoning" i originaltexten) i en text, nämligen

1. Genom att finna "argumentindikerande" ord (slutsatsindikatorer eller resonmenagsindikatorer), till exempel "därför", "för att" eller "eftersom"
2. Genom att finna ett påstående för vilket orsaker anges.²²

Thomson nämner också att det finns möjlighet att finna argument eller resonering även ifall texten saknar argumentindikerande ord. Ska argumenten då hittas får man leta efter påståenden som stödjer något annat påstående.²³

Men när man väl funnit ett argument, hur ska man kunna veta om det är ett moraliskt argument eller inte? Thomson skriver att ett moraliskt argument som regel innehåller någon form av uppmaning, och även i de fall de inte gör det så är det uppenbart att en sådan uppmaning logiskt följer på argumentet (Thomson använder här exemplet "det är fel att fuska med deklARATIONEN", underförstått, *därför bör du inte göra det*²⁴) Men bara därför att det finns en uppmaning betyder det inte att ett argument är moraliskt. Hur ska man kunna skilja mellan en moralisk uppmaning och en icke-moralisk uppmaning? Svaret ligger, enligt Thomson, i den form uppmaningen tar. En icke-moralisk uppmaning bygger på ett önskat resultat, till exempel: "Vill du får godkänt på din uppsats så bör du arbeta hårt". Ett moraliskt argument saknar den här typen av praktiskt följd, och tar istället formen "du borde göra detta", oavsett vad ditt önskade resultat är. Ett exempel på ett moraliskt argument skulle då vara, "det är fel att fuska med uppsatsskrivandet". Det är alltså fel att fuska med uppsatsskrivandet oavsett om du vill få godkänt eller inte.

Ibland kan argument presenteras för en slutsats som sedan används antingen ensamt eller tillsammans med andra argument för att stödja en ytterligare slutsats, detta kallar Thomson en mellanliggande slutsats.²⁵

I kvällstidningarnas debattinlägg har jag alltså sökt efter sådana inlägg där diskussionen kring skolavslutning i kyrkan åtföljs av någon form av uppmaning kring hur det "bör" eller "ska" vara, eller om författaren benämner något som "rätt"

²² Thomson, Anne (1999). *Critical reasoning in ethics: a practical introduction*. London: Routledge s.8

²³ Thomson, Anne (1999). *Critical reasoning in ethics: a practical introduction*. London: Routledge s.7

²⁴ Thomson, Anne (1999). *Critical reasoning in ethics: a practical introduction*. London: Routledge s.10

²⁵ Thomson, Anne (1999). *Critical reasoning in ethics: a practical introduction*. London: Routledge s.18

eller "fel", alternativt att argumenten i texten presenteras på ett sådant sätt att en uppmaning logiskt följer på argumentet, som i exemplet ovan med deklARATIONEN. Jag har utifrån detta sammanställt debattexternas argument och slutsats, vilket presenteras i resultatdelen nedan.

3.1.1 Validitet och reliabilitet

Jag är medveten om att resultatet i denna uppsats självklart är helt beroende av vilket material som används. Då skolavslutning i kyrkan oftast är lokalt förankrat och enskilda skolor kan ha sina traditioner hade resultatet sannolikt blivit ett helt annat om jag valt en lokaltidning alternativt enbart studerat en specifik region. Den lokala kontexten gör också att det finns skäl att anta att diskussionen kring skolavslutningar i kyrkan blir mer känslig då den är mer konkret kopplad till en lokal tradition än vad den mer övergripande diskussionen på de nationella tidningarnas debattsidor blir. Ett annat möjligt problem med uppsatsens reliabilitet är att artikelförfattarna är kända för mig sen innan och de representerar olika tanketraditioner. Jag har gjort mitt bästa för att inte låta detta påverka resultatet på något sätt men sådant är svårt att garantera till absolut säkerhet. Alla debattartiklar har dock granskats på samma sätt och jag har inte tagit någon medveten hänsyn till vem som har författat artikeln.

3.2 Material

Jag har i denna uppsats valt att använda mig utav debattinlägg samt krönikor för de rikstäckande kvällstidningarna Aftonbladet och Expressen. Dessa tidningar har jag valt utifrån att de båda tidningarna är rikstäckande samt har olika inriktningar på deras ledarsidor. Tidningen Aftonbladet beskriver att ha en ledarsida som är socialdemokratiskt färgad medan tidningen Expressen beskriver att de har en mer liberal inriktning på sin ledarsida.

Tidsaspekten på inläggen som jag letat efter har haft utgångspunkten att de ska vara publicerade efter att svenska kyrkan och svenska staten skildes åt, det vill säga efter år 2000.

Jag har använt mig av sökfunktionen i respektive tidnings webarkiv på deras hemsida och då skrivit in nyckelorden "skolavslutning", "kyrka" och "debatt". När jag fått upp resultatet har jag sedan valt bort de artiklar som publicerats innan år 2000. Värt att notera här är att jag alltså inte begränsat mig utifrån vem som har skrivit artikeln.

Då uppsatsens syfte är att analysera moraliska argument i debatten om skolavslutningar i kyrkan har jag även läst och sett till att de artiklar som används i uppsats innehåller moraliska argument. Om jag inte hittat några moraliska argument i artikeln så faller den inte inom syftet för uppsatsen och därför har det inte funnits något användningsområde för artikeln i denna uppsats.

3.2.1 Artikel 1

Artikel I är skriven av kristdemokraternas dåvarande partiledare Göran Hägglund. Artikeln är skriven den 21 december 2011 och är publicerad på tidningen Aftonbladets debattsida. Hägglund väljer i sin debattartikel att problematisera kring skollagen som säger att svensk undervisning inte får ha religiösa inslag och Hägglund uttrycker en önskan att ändra lagen i syfte att gamla traditioner inte ska förbjudas i rädsla för skolverkets riktlinjer.²⁶

²⁶ Hägglund, Göran (2011) *Klart vi ska ha avslutning i kyrkan* [Elektronisk resurs]
Tillgänglig på internet: <https://www.aftonbladet.se/debatt/a/GIj3Bx/klart-att-vi-ska-ha-avslutning-i-kyrkan>
Hämtad: 2020-01-15

3.2.2 Artikel 2

Artikel 2 är skriven av Humanisternas dåvarande ordförande Christer Sturmark och är skriven den 8 juni 2012. Artikeln är publicerad på tidningen Aftonbladets debattsida. Sturmark menar i sin artikel att även icke-religiösa kan uppskatta kyrkorummet som något högtidligt att ha skolavslutning i, dock vill man ha skolavslutningen utan präst.²⁷

3.2.3 Artikel 3

Artikel 3 är skriven av Sara Mohammed som är grundare för riksorganisationen "Glöm aldrig Pela och Fadime samt Jonas Lundgren som var Goodwill-ambassadör för samma riksorganisation samt förstanamn på kommunfullmäktige för vänsterpartiet i Lidingö. Artikeln är skriven 23 maj 2018 och är publicerad på aftonbladets debattsida. Deras artikel behandlar ämnet kring barnets möjlighet att själva välja religiös inriktning och menar att skolavslutning i kyrkan är ett sätt att påtvinga religionen på barnen.²⁸

3.2.4 Artikel 4

Artikel 4 är skriven av den dåvarande vikarierande biträdande kulturchefen på tidningen Expressen Ida Ölmedal. Artikeln är publicerad på tidningen Expressens kultursida och är publicerad 26 juni 2017. Ölmedal svarar i sin artikel på ett debattinlägg från dåvarande gymnasie- och kunskapslyftminister Anna Ekström som publicerats i tidningen Aftonbladet. Ölmedal ifrågasätter en bild som Ekström presenterar att tradition är något oproblematiskt och diskuterar frågan om att det finns de som ser kyrkan som en fin lokal och de som ser kyrkorummet som något religiöst.²⁹

3.2.5 Artikel 5

Artikel 5 är skriven av tidningen Expressens krönikör Johanna Bäckström Lerneby. Artikeln är publicerad på tidningen Expressens sida för krönikörer och är publicerad den 4 december 2012. I sin krönika presenterar Bäckström Lerneby problematiken kring ifall det är rätt att ha en skolavslutning med ett kristet budskap. Bäckström Lerneby problematiserar situationen för barn som är uppväxta med föräldrar med en extrem religiös uppfattning.³⁰

3.2.6 Artikel 6

Artikel 6 är skriven av Tomas Östberg som är präst i svenska kyrkan. Artikeln är publicerad på tidningen Expressens debattsidor och är publicerad den 14 juli 2013. Östberg menar i sin artikel att kyrkan har lagt ner sina egna åsikter till förmån för ateister. Genom att, som präst, delta på skolavslutningar utan något religiöst budskap så sviker man sina vigningslöften.³¹

²⁷ Sturmark, Christer (2012) *Ge prästen ledigt på skolavslutningen* [Elektronisk resurs] Tillgänglig på internet: <https://www.aftonbladet.se/debatt/a/11Oyr9/ge-prasten-ledigt-pa-skolavslutningen> Hämtad: 2020-01-15

²⁸ Lundgren, Jonas och Mohammad Sara (2018) *Skolan ska vara fri från religion* [Elektronisk resurs] Tillgänglig på internet: <https://www.aftonbladet.se/debatt/a/LOG9rV/skolan-ska-vara-fri-fran-religion> Hämtad: 2019-12-28

²⁹ Ölmedal, Ida (2017) *Kyrkan är inte en neutral plats för alla* [Elektronisk resurs] Tillgänglig på internet: <https://www.expressen.se/kultur/ida-olmedal/kyrkan-ar-inte-en-neutral-plats-for-alla/> Hämtad: 2020-01-29

³⁰ Bäckström Lerneby, Johanna (2012) *De kan få en motbild i den svenska skolan* [Elektronisk resurs] Tillgänglig på internet: <https://www.expressen.se/gt/kronikorer/johanna-backstrom-lerneby/de-kan-fa-en-motbild-i-den-svenska-skolan/> Hämtad: 2020-02-15

³¹ Österberg, Tomas (2013) *Kyrkan viker sig för ateisterna* [Elektronisk resurs] Tillgänglig på internet: <https://www.expressen.se/debatt/kyrkan-viker-sig-for-ateisterna/> Hämtad: 2020-02-18

4 Resultat

Jag kommer först att presentera de moraliska argument samt slutsatser som jag funnit genom min första analys av materialet. Dessa presenteras i korta punkter. Därefter följer en redovisning av hur dessa argument och slutsatser förhåller sig till Klasson Sundins religionsfrihetsmodeller. Kapitlet avslutas med en slutsats, där de redovisade resultaten sätts i tydligare samband med forskningsfrågan.

4.1 Moraliska argument i debattinlägg

4.1.1 Artikel 1

Argument 1: Aldrig träffat någon utövare av de stora världsreligionerna som upplevt sig kränkt av att fira svenska traditioner.

Argument 2: Om någon ändå känner sig kränkt av sångerna, är det skolans uppgift att inte bekräfta denna upplevelse.

Argument 3: Det bör vara en av skolans centrala uppgifter att undervisa barn i ömsesidig respekt.

Argument 4: När skolor avstår från traditionella avslutningar i kyrkan trots att både barn och föräldrar föredrar dem måste lagen förändras.

Slutsats: Därför bör vi ändra lagen och skydda våra traditioner.

Göran Hägglunds argumentation blir moralisk genom uppmaningen i sin slutsats att man bör ändra lagen för att skydda våra traditioner. Hägglund gör också anspråk i sin argumentation på att det är rätt att ha skolavslutningen i kyrka oavsett vad eleverna tycker om detta då skolan ska bemöta de känslor av kränkthet som elever eventuellt kan känna. Kärnan i Hägglunds argumentation är att det är rätt att värna om våra traditioner.

4.1.2 Artikel 2

Argument 1: Skollagen förbjuder religiösa inslag i skolan.

Argument 2: För de människor som flytt från religiöst förtryckt är det ingen trevlig upplevelse att sitta med sitt barn i kyrkan och höra en präst tala om sin Gud.

Mellanliggande slutsats: Skolavslutningen skall vara till för alla.

Argument 1: Föräldrar, även icke-religiösa, kräver att vara i kyrkan för att det är så fin tradition.

Argument 2: Även icke-troende kan uppskatta kyrkorummet som rum även om de religiösa inslagen är meningslösa.

Argument 3: Kyrkorummet tillhör alla svenska medborgare, sekulär som troende, då svenska staten betalar en ansevärd summa pengar för att inte kyrkorna ska falla sönder.

Argument 4: Vill prästerna välsigna barnen eller be böner kan de göra detta alla andra dagar på året.

Slutsats: Kyrkorummet bör vara en del av vår gemensamma kulturhistoria på skolavslutningarna och därför bör man ge prästen ledigt på avslutningen.

Christer Sturmark presenterar i sin debattartikel två slutsatser och argument som leder fram till dessa. I sin mellanliggande slutsats så gör Sturmark påpekandet att det är rätt att ha skolavslutning i kyrkan utan de konfessionella inslagen, guds ord kan man uppsöka alla andra dagar. I sin andra slutsats menar Sturmark också där att det är rätt att ha skolavslutningen i kyrkan då kyrkorummet är en del av det gemensamma och inte enbart vikt till det konfessionella. Då Sturmark visar på vad han anser vara rätt är hans slutsatser moraliska. Sturmarks argumentation presenterar mer en uppfattning om vad som är rätt än något som bara syftar till att nå ett önskat resultat.

4.1.3 Artikel 3

Argument 1: Skolavslutningen är en stor och fin sak för alla barn och föräldrar, då ska den inkludera alla barn oavsett vilken religion föräldrarna har.

Argument 2: Man ska komma ihåg att ett barn inte har en religion på samma vis som en vuxen kan ha.

Argument 3: Konfessionella inslag som sägs vara frivilliga är enbart frivilliga i teorin då barn inte utvecklat sitt kritiska tänkande till den grad att de väljer bort religiösa inslag i skolan, än mindre troligt att ett barn skulle välja bort detta ifall en förälder gjort aktivt val att placera i konfessionell friskola.

Argument 4: Skolan ska utmana den världsbild ett barn får med sig hemifrån genom visa på andra perspektiv, tankar och idéer.

Slutsats: Konfessionella inslag hör inte hemma i skolans värld. Man kan ha skolavslutning i kyrkan men utan andaktsliknande inslag.

Sara Mohammeds moraliska argument är att konfessionella inslag i skolan är fel. Det får då konsekvensen att kan man inte garantera att några sådana inte förekommer under skolavslutning i kyrkan, då kan man heller inte ha skolavslutningen i kyrkan.

4.1.4 Artikel 4

Argument 1: Att hävda att kyrkans lovsånger och religiösa budskap på väggarna är tradition är problematiskt och att vad som är tradition blir oklart.

Argument 2: Om något är tradition är det då helt oproblematiskt, motsättningen som meningsmotståndaren målar upp mellan tradition och religion är falsk.

Argument 3: För troende är psalmsången något som är nära bönen, något man gör för att komma nära Gud och kyrkorummet är inte neutralt utan heligt.

Argument 4: Det är lätt för en politiker att argumentera för att ett barn bara deltar i en sommartradition när barnet sjunger om att "lovsäga Herren Gud", men barnet kan själv uppfatta en religiös innebörd.

Slutsats: Man bör skona barn till strikt religiösa eller ateistiska föräldrar från förnedringen att behöva vänta utanför kyrkan under avslutningen.

Ida Ölmedal presenterar i sin debattartikel en slutsats som blir moralisk då hon poängterar att det är fel att ha skolavslutningen i kyrkan då inte alla kan delta under skolpliktig skoltid.

4.1.5 Artikel 5

Argument 1: Svenska skolan och förskolan ska vara icke konfessionell, det får inte innehålla religiösa inslag förutom vid religionsundervisningen.

Argument 2: Det kan bli problematiskt att ha en skolavslutning i kyrkan utan religiösa budskap.

Slutsats: Alltså bör skolorna låta bli att ha avslutning i kyrkan.

Johanna Bäckström Lerneby poängterar att skolan och förskolan ska vara icke-konfessionell och gör en moralisk slutsats genom att mena att det därför är fel att ha skolavslutningen i kyrkan då det är problematiskt att ha en skolavslutning i kyrka utan religiösa budskap.

4.1.6 Artikel 6

Argument 1: En ateistiskt orienterad skolinspektion har valt att låta den filosofiska övertygelsen sekularism dominera den svenska skolutbildningen.

Argument 2: Svenska kyrkan tillåter denna ateistiska orienterade teologi att styra Svenska kyrkan i juni och december månad.

Argument 3: Biskopar borde vara intresserade av att deras präster ej bryter vigningslöften för att delta i ett politiskt korrekt spektakel i sekularismen och ateismens namn i sin egna kyrka.

Slutsats: Detta borde betyda att man inte upplåter Guds hus för pseudokristna inställningar.

Tomas Östberg ger i sin slutsats en moralisk uppmaning att det är fel att upplåta Guds hus för pseudokristna inställningar, det vill säga att han anser att det är fel att ha skolavslutning i kyrkan.

4.2 De moraliska argumenten och religionsfriheten

4.2.1 Artikel 1

Göran Hägglund tillskriver i sin artikel ansvaret för elevens religiösa uppfattning till skolan. Detta visar han på genom att ge skolan ansvaret att inte bekräfta de känslor av kränktethet som eleven kan uppleva genom de religiösa sångerna på en avslutning. Hägglunds syn på elevernas religionsfrihet i denna artikel är då enligt tankefrihetsmodellen då det inom den modellen anges att skolan har ett ansvar för att ge eleven möjlighet att möta miljöer för att själv ta del av olika kulturer och traditioner. Klasson Sundin nämner att inom tankefrihetsmodellen får eleven inte uppleva religiösa påtryckningar varken från sina föräldrar eller från skolan. Utifrån tankefrihetsmodellen värnas inte elevernas religionsfrihet i de fall de har en bakgrund med svenska traditioner och svensk kultur. Det handlar istället om religionsfrihet utifrån traditionsmodellen, det vill säga att skolan främjar den religiösa tradition som eleven har med sig från hemmet.

Att se elevens religionsfrihet sett från livstolkningsmodellen blir svårare då Hägglund menar att man i skolavslutningen bör få tillåtelse att använda sig av religiösa inslag. Klasson Sundin nämner att för att man ska se elevens religionsfrihet inom livstolkningsmodellen ska skolan ägna sig åt att ge verktyg och redskap för existentiella frågor främst genom undervisning och då Hägglund nämner skolavslutning i kyrka som en svensk tradition snarare än undervisning blir inte elevens religionsfrihet bekräftad inom livstolkningsmodellen i Hägglunds artikel.

4.2.2 Artikel 2

Sturmarks första slutsats är att skolavslutningen är till för alla och om man vill höra guds ord kan man uppsöka detta alla andra dagar på året. I Sturmarks artikel är elevens religionsfrihet enligt tankefrihetsmodellen. Klasson Sundin nämner att inom tankefrihetsmodellen så bryts allsidigheten vid skolavslutningar där en präst medverkar. Eleven ska dessutom vara fri från religiösa påtryckningar vare sig påtryckningen kommer från skolan eller föräldrarna. Sturmarks andra slutsats är dock att prästen borde få ledigt på skolavslutningen samt att kyrkan snarare är en del av vår gemensamma kulturhistoria än en religiös plats gör att synen på elevens religionsfrihet är i enlighet med tankefrihetsmodellen, då enligt Sturmark, allsidigheten inte bryts.

I Sturmarks slutsats finns också en uppmaning att om man vill höra guds ord så kan man uppsöka detta vid alla andra dagar på året. Synen på elevens religionsfrihet är i enlighet med livstolkningsmodellen då det finns ett behov hos eleven att få verktyg och redskap för att bearbeta existentiella frågor. Klasson Sundin nämner att skolans roll inom livstolkningsmodellen ska vara att arbeta med religiösa frågor främst genom utbildning.

I och med att Sturmark föreslår att prästen bör få ledigt och att kyrkan är en del av vår gemensamma kulturhistoria i enlighet med traditionsmodellen. Detta gäller dock enbart ifall det går att styrka att vi har en gemensam kulturhistoria som elevens föräldrar också önskar att eleven tar del av. Klasson Sundin nämner att i traditionsmodellen är det skolans roll att främja föräldrarnas önskan att låta eleven ta del av traditioner.

4.2.3 Artikel 3

Sara Mohammeds slutsats i sin debattartikel är att man kan ha skolavslutning i kyrkan men utan konfessionella inslag. Hon menar också att konfessionella inslag inte hör hemma inom skolan och att ett barn inte har samma religion som en vuxen har. Detta innebär att det är viktigt att inte ha konfessionella inslag då ett frivilligt deltagande enbart gäller ifall eleven utvecklat ett kritiskt tänkande som gör att man medvetet kan avstå. Enligt tankefrihetsmodellen innebär religionsfrihet att barnet inte utsätts för påtryckningar från vare sig föräldrar eller skola. Det är denna form av religionsfrihet som Mohammed förespråkar i denna artikel. Mohammed nämner dock enbart skolans roll gällande påtryckningar inom religion då avslutningen ska vara icke-konfessionell. Detta innebär att påtryckningar från föräldrarna fortfarande kan finnas där. Ifall elevens föräldrar utför påtryckningar kring sin religion på eleven och skolan har en icke-konfessionell avslutning kan det ses som att skolan främjar eleven och föräldrarnas önskan. Om det är på detta sätt är elevens religionsfrihet i Mohammeds artikel inom traditionsmodellen.

Klasson Sundin nämner att skolans roll för elevens religionsfrihet inom livstolkningsmodellen är att bearbeta religiösa frågor genom utbildning gör att synen på elevens religionsfrihet i Mohammeds artikel är inom livstolkningsmodellen. Klasson Sundin menar att både föräldrar och skolan ska ge möjlighet till att bearbeta existentiella frågor genom att ge olika alternativ för att arbeta med dessa frågor.

4.2.4 Artikel 4

Ida Ölmedal menar i sin slutsats att man ska skona barn till strikt religiösa eller ateistiska föräldrar från att stå utanför kyrkan på skolavslutningen. Ölmedal problematiserar de religiösa sånger som sjungs under en skolavslutning samt de religiösa bilder som finns på väggen i ett kyrkorum. Ölmedal menar också att det är lätt för en politiker att poängtera att en elev enbart deltar i en tradition men eleven själv kan tolka in den religiösa innebörden. Klasson Sundin nämner att inom tankefrihetsmodellen är elevens religionsfrihet en frihet från religiös påtryckning. Uppfattar eleven själv den religiösa innebörden så möts eleven av påtryckning från religion. Eleven ska också få uppleva andra traditioner på lika villkor. Även om en präst inte skulle delta så blir det ändå problematiskt med de konfessionella inslagen som eleven möter i kyrkan.

Ölmedal ifrågasätter att man har skolavslutningen i kyrkan och problematiserar kring de konfessionella inslagen som finns i kyrkorummet samt i de religiösa sångerna som sjungs under avslutningen.

4.2.5 Artikel 5

Johanna Bäckström Lerneby argumenterar för att svenska skolan och förskolan ska vara icke-konfessionell. Hon menar då att religion enbart ska förekomma under religionsundervisningen och inte vid fler tillfällen. Skolan ska visserligen inte enligt Bäckström Lerneby ge möjlighet för att eleven ska utöva sin egen religion i skolan men samtidigt så kommer inte eleven utöva någon annan religion i skolan heller. På detta sätt främjar skolan/samhället elevens religionsfrihet enligt traditionsmodellen.

Då eleven i skolan enbart möter religionen vid utbildning så är elevens religionsfrihet i enlighet med livstolkningsmodellen. Då Bäckström Lerneby menar att förskolan och skolan ska vara icke-konfessionell så är det vid religionsundervisningen eleven möter olika religioner. På detta sätt möter eleven olika religioner på lika villkor och kan då få redskap för att bearbeta existentiella frågor. Att Bäckström Lerneby menar att skolan enbart ska beblandas med

religion i undervisningen passar väl ihop med Klasson Sundins beskrivning av livstolkningsmodellen då hon skriver att staten ska arbeta med existentiella frågor genom undervisning.

Klasson Sundin nämner att religionsfriheten som avses enligt tankefrihetsmodellen innebär religionsfrihet fri från religiös påverkan. Bäckström Lerneby nämner att det är svårt att ha en skolavslutning i kyrkan utan religiösa inslag vilket går helt i linje med tankefrihetsmodellen. Klasson Sundin nämner som exempel att ifall man har skolavslutning i kyrkan med präst medverkande så bryts mångsidigheten. Dessutom anser Bäckström Lerneby att man enbart ska möta religion i utbildningssituationer, detta nämner även Klasson Sundin gäller i enlighet med tankefrihetsmodellen.

4.2.6 Artikel 6

Tomas Österberg nämner i sin artikel att skolinspektionen har låtit sekularism dominera den svenska skolutbildningen. Österberg nämner också att svenska kyrkan tillåter en ateistisk orienterad ideologi att styra svenska kyrkan vid avslutningarna. Då Österberg förespråkar att kyrkan inte ska minska något på de konfessionella inslagen vid avslutningar blir detta problematiskt då svenska skolan ska vara icke-konfessionell. Hade samtliga elever inom den svenska skolan haft en bakgrund och tradition i enlighet med svenska kyrkan hade det inte funnits någon problematik i Österbergs argumentation. Religionsfriheten som åsyftades i det fallet hade då varit helt i enlighet med traditionsmodellen, detta då skolan hade främjat den religiösa traditionen som föräldrarna önskar föra vidare till sitt barn. Nu finns det dock en mångsidighet bland eleverna inom den svenska skolan vilket innebär att religionsfriheten för de elever som inte har en bakgrund inom svenska kyrkan hade blivit problematisk.

Österbergs slutsats är att man inte bör upplåta guds hus för pseudokristna inställningar. Detta innebär att eleverna inte kommer möta konfessionella inslag vid annat tillfälle än vid utbildning från skolans sida, vilket är i linje med livstolkningsmodellen. Vid utbildningen får eleverna möjlighet att skaffa sig verktyg för att bearbeta existentiella frågor. Problematiken är att det är svårare att veta ifall eleven möter religiösa påtryckningar från föräldrarna. Klasson Sundin nämner att det är både skolan och föräldrarnas roll att ge olika möjligheter för att bearbeta existentiella frågor. Då Österberg inte anser att skolavslutningen ska vara i kyrkan ifall inte prästen får utföra sitt jobb (att predika guds ord), innebär detta att eleverna inte heller kommer möta religiös påtryckning under avslutningen.

4.3 Slutsatser

4.3.1 Vilka moraliska argument framkommer i debatten i kvällspressen kring skolavslutningar i kyrkan?

De moraliska argumenten som framkommer i de debattinlägg som jag granskat i denna uppsats visar på en viss spretighet. Däremot kan jag finna att samtliga författare kommer fram till en rekommendation i sin slutsats, alltså hur bör vi göra med skolavslutning i kyrkan. Författarnas argument faller i princip inom tre huvudspår:

De som anser att skolavslutningen bör vara i kyrkan. I denna uppsats är det enbart artikel I som genom sin argumentation kommer fram till slutsatsen att vi bör ha skolavslutningen i kyrkan. Argumentationen som finns i artikel I är att författaren hävdar att det är svensk tradition att ha skolavslutningen där och ifall någon skulle uppleva sig kränkt är det skolans roll att inte bekräfta detta.

De som inte anser att vi bör ha skolavslutning i kyrkan är artikel 4, artikel 5 och artikel 6. Här särskiljer sig artikel 6 från de övriga två då artikelförfattaren har kyrkan som störst fokus medan de två övriga argumenterar utifrån skolan samt eleverna. Artikel 4 och artikel 5 som är med skolan och eleverna i fokus anser att skolan skall vara icke-konfessionell och att kyrkorummet i sig är ett konfessionellt inslag och då ska inte avslutningen vara i kyrkan. Artikel 6 argumenterar

utifrån kyrkans perspektiv menar att avslutningen är en sekulariserad tillställning och att prästerna bryter sina vagningslöften ifall de deltar på skolinspektionens villkor, därför ska inte skolavslutningen vara i kyrkan.

Artikel 2 och artikel 3 argumenterar för att skolavslutningen kan äga rum i kyrkan men då ska det ske utan konfessionella inslag. Argumentationen i dessa artiklar utgår ifrån att skolavslutningen är till för alla samt att de flesta kan uppskatta en högtidlighet som finns i kyrkorummet. Däremot menar inte artikelförfattarna att kyrkorummet är tillräckligt konfessionellt för att man inte ska kunna ha skolavslutningen i kyrkan.

4.3.2 Hur förhåller sig dessa moraliska argument till elevers religionsfrihet?

Att hitta en enighet i de moraliska argumenten sett till elevernas religionsfrihet är problematiskt. Främst för att de olika artikelförfattarna har olika syn på kyrkorummet. Är kyrkorummet konfessionellt eller inte? Detta visar att artikelförfattarna har olika syn på vad som är religiöst och vad som är för religiöst för skolan. De olika synerna på religion som presenteras i materialet är de som anser att kyrkorummet är konfessionellt och därför bör inte skolavslutningen äga rum i kyrkan då svenska skolan ska vara icke-konfessionell. Att vara i kyrkan är inte konfessionellt då kyrkorummet är en fin lokal och mer tillhörande svensk tradition är också en syn på religion som presenteras. Men i samband med att artikelförfattarna förklarar att kyrkorummet inte är för konfessionellt vänder de sig mot att prästen deltar i avslutningen samt i vissa fall mot sångerna som sjungs på en avslutning. Sedan är det en artikelförfattare som inte anser att det är något problematiskt att vara i kyrkan och inte heller om prästen väljer att delta. Detta förklaras i artikel med att artikelförfattaren inte mött på någon person tillhörande en annan religion som blir kränkt av att fira svenska traditioner. Artikelförfattaren lägger dessutom ansvaret på skolan att bemöta ifall det ändå skulle uppstå en känsla av kränkhet.

Sett till elevernas autonomi gällande religionsfrihet finner man också olika syn i de olika artiklarna i samband med vilken slutsats som framkommer i artiklarna. De som anser att skolavslutningen inte ska äga rum i kyrkan ger ansvaret kring elevens autonomi till skolan. De menar att skolan ska vara icke-konfessionell och därför är det upp till skolan att hitta en annan lokal så att eleverna inte möter de konfessionella inslagen. Artikelförfattarna som anser att skolavslutningen i kyrkan går bra men då utan präst ser elevens autonomi som elevens egna.

Sett till frihetsaspekten som Klasson Sundin nämner och framförallt frihet från vad, så anser de som vill ha skolavslutning i kyrkan med präst närvarande som att det är en svensk tradition och då ingen religiös upplevelse. Därför blir frågan kring frihet svårbesvarad. De som anser att man inte ska ha skolavslutningen i kyrkan överhuvudtaget ger frihet från konfessionella inslag helt och hållet. Friheten blir att man inte möter några konfessionella inslag och religion upplevs inom skolan enbart i religionsundervisningen. De artikelförfattare som anser att man kan ha skolavslutning i kyrkan men utan präst anser inte att kyrkorummet är tillräckligt konfessionellt för att eleven ska behöva frihet ifrån det. Däremot anser man att prästens ord och vissa sånger som sjungs blir för konfessionellt och den typen av religiös påtryckning ska inte påverka elevens religionsfrihet.

5 Diskussion

Efter ha arbetat med denna uppsats har dock min frågeställning flyttats från skolavslutning i kyrka till ifall det inte är en underfråga till en större frågeformulering, nämligen, vad är egentligen religion och vad är tradition? Detta grundar jag i att det inte presenteras någon enighet kring dessa frågor i debattartiklarna. Om det skulle ha funnits en tydligare central inriktning för vad som är tradition och vad som är religion skulle frågan lättare ha hanterats.

Diskrimineringsombudsmannen har på sin hemsida en kategori som heter "vanliga frågor till DO", där svarar DO den 16 januari 2019 på frågan om vi kan ha skolavslutning i kyrkan? DO svarar då att rektorn kan godkänna att skolavslutningen äger rum i kyrkan så länge som tonvikten läggs på traditioner och inte konfessionella inslag så som bön, välsignelse eller trosbekännelse.³² Då återkommer problematiken som tidigare nämnts att om uppfattningen vad som är traditioner och vad som är konfessionella inslag är olika. Några av debattartiklarna i denna uppsats nämner till exempel att bara att kliva in i kyrkan är att ta del av religion. Medan andra hävdar att det enbart tillhör svensk tradition att vara i kyrkorummet. Per Pettersson nämner skolavslutning i kyrkan som ett exempel där offentlig förvaltning och kyrkan möts, och menar att kritiken mot skolavslutningar i kyrkan kan komma att öka med tanke på en ökad religiös pluralism. Pettersson nämner också att det kan bli en flerreligiös närvaro i kyrkorummet.³³ Argumenten som framkommer i denna uppsats handlar snarare om kritik mot religion under skolavslutningen än kristendomens närvaro specifikt. Att blanda in ytterligare representanter från olika religiösa samfund skulle kunna blidka de deltagare i debatten som representerar andra religiösa traditioner än den svenskkyrkliga, men det påverkar inte debattens förutsättningar för de som argumenterar emot religion i allmänhet.

I debattartiklarnas slutsatser har jag funnit tre grupperingar. De som tycker att skolavslutningen ska vara i kyrkan, de som anser att skolavslutningen kan vara i kyrkan men utan konfessionella inslag samt de som inte tycker att skolavslutningen ska vara i kyrkan alls. Men ser man till elevernas religionsfrihet så kan man finna en del av samtliga Klasson Sundins modeller för elevers religionsfrihet i flertalet av artiklarna. Frågan är ifall dessa grupperingar hade varit mer enade utifall det var uppenbart ifall kyrkorummet var religiöst eller inte. Jag tror att det hade rätt större enighet i debatten, om en debatt ens vore nödvändig. Då enigheten fallerar just kring debatten kring kyrkorummets religiositet i flertalet artiklar så är jag övertygad om att det moraliska dilemmat kring skolavslutning i kyrkan skulle vara avsevärt mindre.

Hanna Bornstedt kom i sin C-uppsats fram till att präster anser det svårt att ens gå in i en kyrka utan att det blir konfessionellt. Bornstedt nämner också att prästerna uttryckte en osäkerhet över prästernas roll vid avslutningen.³⁴ Resultatet i min uppsats visar att det inte bara är prästerna själva som ser sitt deltagande vid avslutningarna som problematiskt. Tre av de artiklar jag tittat på nämner prästernas närvaro och tar tydlig ställning för att präster inte bör närvara vid skolavslutningar. Det kan också vara intressant att fundera kring att både präster och andra (i konkret mening representerade av tre av artikelförfattarna i mitt material) upplever en osäkerhet kring prästens roll och på sätt och vis prästens funktion. I inledningen ställde jag frågan om skolavslutningar i kyrkan är religion eller tradition – jag vill lyfta

³² Diskrimineringsombudsmannen (2019) *Kan vi ha skolavslutning i kyrkan?* Tillgänglig på internet: <https://www.do.se/om-do/vanliga-fragor/fragor-diskriminering-inom-utbildningsområdet/kan-vi-ha-skolavslutning-i-kyrkan/> hämtad 2020-02-24

³³ Pettersson, Per (2013). *Utmaningar för Svenska kyrkans identitet [Elektronisk resurs]: När behovet av kyrkan ökar men söndagsgudstjänsterna minskar*. Karlstad: Karlstads stift
Tillgänglig på Internet: <http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:uu:diva-218070>

³⁴ Bornstedt, Hanna (2016) *"Det är ett konfessionellt rum, det är ju en kyrka" – Kvalitativa intervjuer med fyra präster inom svenska kyrkan och deras syn på den icke-konfessionella skolavslutningen i kyrkorummet*. [Elektronisk resurs]
Tillgänglig på internet: <http://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:904931/FULLTEXT01.pdf>

den frågan igen i ljuset av att prästerna i Bornstedts uppsats är osäkra på sin roll, och att artikelförfattarna i min uppsats ställer sig tveksamma eller negativa till prästens närvaro. Är det möjligt för en präst att delta i ett sammanhang utan att det blir alls konfessionellt – och vad får det för konsekvenser för hur man utifrån ett perspektiv av barns religionsfrihet ser på prästers närvaro vid skolavslutningar?

Som tidigare nämnts i uppsatsen är jag medveten om valet av undersöka debattartiklar i rikstäckande kvällstidningar har haft påverkan på resultatet. Jag är övertygad om att fler personer engagerar sig mer i frågan när det gäller deras egna barns skolgång och den skolavslutning som diskuteras också är deras egna barns skolavslutning. Genom att använda sig av lokala tidningar tror jag också att diskussionen mer skulle handla om traditioner än om religionsfrihet, dock misstänker jag att det fortfarande skulle röra sig om en moralisk frågeställning. Sannolikt är att jag också skulle få ett bredare material att utgå ifrån då flertalet personer hade berörts av debatten på ett personligt plan.

En intressant infallsvinkel som skulle kunna bidra inom samma fält som denna uppsats är att undersöka synen på religion i stort. Att göra ett försök att definiera och förtydliga vad som menas med religion. Genom en tydlig definition vad som är religion skulle ge tydligare ramar för debatten kring skolavslutning i kyrkan.

Denna uppsats sett från ett didaktiskt perspektiv, som mer ingående presenteras i kommande kapitel, är ett tacksamt material att arbeta med. Det finns flertalet olika infallsvinklar som berör flertalet punkter från det centrala innehållet samt kunskapskraven för läroplanen för religion i grundskolan årskurs 7-9.

6 Didaktiskt perspektiv

Att använda sig utav debattartiklar i undervisningen för att diskutera de moraliska argumenten kring skolavslutning i kyrka anser jag vara något väldigt naturligt. På detta sätt kan man aktualisera religionsundervisningen till en debatt som fortgår idag. Då barnkonventionen blivit lag och detta innebär ett starkare skydd än tidigare för att säkra upp rättigheten till religionsfrihet för barn, det vill säga elever, får dessutom underlaget ytterligare ett perspektiv att diskutera i undervisning.

I kursplanen för religionskunskap för grundskolan står det nämnt i ämnets syfte att man genom undervisningen ska utveckla sin förmåga att resonera och argumentera kring moraliska frågeställningar utifrån etiska begrepp och modeller.³⁵ I ämnets syfte nämns också att eleverna ska ges förutsättning att utveckla sin förmåga att reflektera över sin egen och andras identitet.³⁶ Genom att presentera skolavslutningen i kyrkan som ett moraliskt problem kan eleverna granska debattartiklar utifrån givna etiska modeller, för att sedan diskutera kring religionsfriheten för eleverna och vid detta tillfälle kan man som lärare även presentera barnkonventionen för elevgruppen.

Då resultatet av denna uppsats visar att synen på vad som är religion eller inte är problematiskt, även sett från debattartiklarna, kan man även använda sig av dessa artiklar och ämne för att introducera religionsämnet mer övergripande. Att ställa frågan öppet vid genomgång ”vad är egentligen religion och var går gränsen för att inkräkta på en persons religionsfrihet?”

Detta ämne ser jag som ett väldigt tacksamt ämne att arbeta med som lärare inom religionskunskapsämnet då det finns många infallsvinklar som går att välja. Det finns också tydliga beröringspunkter i kursplanen sett till ämnets syfte, centralt innehåll och kunskapskrav. I det centrala innehållet för religionskunskap årskurs 7-9 nämns bland annat att man ska gå igenom etiska begrepp som kan kopplas till frågor om mänskliga rättigheter och demokratiska värderingar. I kunskapskraven för religionskunskap årskurs nio nämns att eleven ska kunna resonera och argumentera kring moraliska frågeställningar och värderingar.³⁷

Det finns också en möjlighet att använda detta ämne i ett ämnesöverskridande arbete och då i samarbete med svenskämnet. Man låter då eleverna själva skriva en debattartikel där de själva får argumentera för sin åsikt. Det går då att låta eleverna välja ifall de vill ta hänsyn till de moraliska argumenten innan de skriver debattartikel alternativt gå igenom detta efter färdigt arbete.

³⁵ Lgr II (2019). *Läroplan för grundskolan, förskoleklassen och fritidshemmet: reviderad 2019*. [Elektronisk resurs] Stockholm: Skolverket s.215-216

Tillgänglig på internet: <https://www.skolverket.se/publikationsserier/styrdokument/2019/laroplan-for-grundskolan-for-skoleklassen-och-fritidshemmet-reviderad-2019>

³⁶ Lgr II (2019). *Läroplan för grundskolan, förskoleklassen och fritidshemmet: reviderad 2019*. [Elektronisk resurs] Stockholm: Skolverket s.215-216

Tillgänglig på internet: <https://www.skolverket.se/publikationsserier/styrdokument/2019/laroplan-for-grundskolan-for-skoleklassen-och-fritidshemmet-reviderad-2019>

³⁷ Lgr II (2019). *Läroplan för grundskolan, förskoleklassen och fritidshemmet: reviderad 2019*. [Elektronisk resurs] Stockholm: Skolverket s.222-223

Tillgänglig på internet: <https://www.skolverket.se/publikationsserier/styrdokument/2019/laroplan-for-grundskolan-for-skoleklassen-och-fritidshemmet-reviderad-2019>

7 Källförteckning

- Aldrin, Viktor (2018). *Skolavslutningar i kyrkan och spelet om religion i svensk skola*. Skellefteå: Artos
- Aldrin, Viktor (2017) *Svenska folket om religion och tradition i skolan* [Elektronisk resurs]
Tillgänglig på internet: https://som.gu.se/digitalAssets/1643/1643606_svenska-folket-om-religion-och-tradition-iskolan---viktor-aldrin.pdf
- Bexell, Göran & Grenholm, Carl-Henric (1997). *Teologisk etik: en introduktion*. [Ny utg.] Stockholm: Verbum
- Bornstedt, Hanna (2016) *"Det är ett konfessionellt rum, det är ju en kyrka" – Kvalitativa intervjuer med fyra präster inom svenska kyrkan och deras syn på den icke-konfessionella skolavslutningen i kyrkorummet*. [Elektronisk resurs]
Tillgänglig på internet: <http://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:904931/FULLTEXT01.pdf>
- Bäckström Lerneby, Johanna (2012) *De kan få en motbild i den svenska skolan* [Elektronisk resurs]
Tillgänglig på internet: <https://www.expressen.se/gt/kronikorer/johanna-backstrom-lerneby/de-kan-fa-en-motbild-i-den-svenska-skolan/>
- Diskrimineringsombudsmannen (2019) *Kan vi ha skolavslutning i kyrkan?* Tillgänglig på internet:
<https://www.do.se/om-do/vanliga-fragor/fragor-diskriminering-inom-utbildningsområdet/kan-vi-ha-skolavslutning-i-kyrkan/> hämtad 2020-02-24
- Hosseini, Afra (2012) *Religionsfrihet i skolan – En studie om högstadielärare i religions tolkning av skolans icke-konfessionalitet* [Elektronisk resurs]
Tillgänglig på internet: <http://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:600704/FULLTEXT01.pdf>
- Hägglund, Göran (2011) *Klart vi ska ha avslutning i kyrkan* [Elektronisk resurs]
Tillgänglig på internet: <https://www.aftonbladet.se/debatt/a/G1j3Bx/klart-att-vi-ska-ha-avslutning-i-kyrkan>
- Klasson Sundin, M *Barnets religionsfrihet – eller föräldrarnas?* I Modée, Johan & Strandberg, Hugo (red.) (2006). *Frihet och gränser: filosofiska perspektiv på religionsfrihet och tolerans*. Eslöv: Östlings bokförlag Symposion
- Lgr II (2019). *Läroplan för grundskolan, förskoleklassen och fritidshemmet: reviderad 2019*. [Elektronisk resurs]
Stockholm: Skolverket.
Tillgänglig på internet: <https://www.skolverket.se/publikationsserier/styrdokument/2019/laroplan-for-grundskolan-forskoleklassen-och-fritidshemmet-reviderad-2019>
- Lundgren, Jonas och Mohammad Sara (2018) *Skolan ska vara fri från religion* [Elektronisk resurs]
Tillgänglig på internet: <https://www.aftonbladet.se/debatt/a/LOG9rV/skolan-ska-vara-fri-fran-religion>
- Pettersson, Per (2013). *Utmaningar för Svenska kyrkans identitet* [Elektronisk resurs]: *När behovet av kyrkan ökar men söndagsgudstjänsterna minskar*. Karlstad: Karlstads stift
Tillgänglig på Internet: <http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:uu:diva-218070>
- Sturmark, Christer (2012) *Ge prästen ledigt på skolavslutningen* [Elektronisk resurs]
Tillgänglig på internet: <https://www.aftonbladet.se/debatt/a/11Oyr9/ge-prasten-ledigt-pa-skolavslutningen>
- Thomson, Anne (1999). *Critical reasoning in ethics: a practical introduction*. London: Routledge
- Thurban, Belinda (2005) *En undersökning av skolavslutning i kyrkan* [Elektronisk resurs]
Tillg på internet: <http://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:230196/FULLTEXT01.pdf>
- Ölmedal, Ida (2017) *Kyrkan är inte en neutral plats för alla* [Elektronisk resurs]
Tillgänglig på internet: <https://www.expressen.se/kultur/ida-olmedal/kyrkan-ar-inte-en-neutral-plats-for-alla/>
- Österberg, Tomas (2013) *Kyrkan viker sig för ateisterna* [Elektronisk resurs]
Tillgänglig på internet: <https://www.expressen.se/debatt/kyrkan-viker-sig-for-ateisterna/>